

UDC: 343.2

OXIRGI ZARURAT HOLATIDA SODIR ETILGAN QILMISHNI BAHOLASHNING JINOYAT-HUQUQIY JIHATLARI

Jumanazarova Marjona Botir qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0001-9413-7777
e-mail: botirqizi@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishning o'ziga xosligi va uni baholashning jinoyat-huquqiy jihatlari o'rganildi. Oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishni baholash masalalari yuzasidan milliy jinoyat huquqi doirasida chuqur ilmiy izlanishlar bugungi kunda mavjud bo'lmaganligi hamda ushbu ilmiy maqolada aks ettirilgan fikrlar ilmiy qarashlar sifatida o'rin olganini hisobga olib, ushbu tadqiqot ishida, asosan, qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanildi. Shu bilan birga, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llanildi. Oxirgi zarurat chegarasidan chiqishning tarkibini tahlil qilish orqali ushbu qilmishga huquqiy baho berish masalalari yoritildi. Shuningdek, umumiy subyekt va maxsus subyektning farqli tomonlariga e'tibor qaratildi. Qilmishni aybning qasd va ehtiyotsizlik shakllarida sodir etish hollarida oxirgi zarurat holatiga qay tartibda baho berish masalasi muhokama qilindi. Muvaffaqiyatsiz amalga oshirilgan oxirgi zarurat bilan oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish turli tushunchalar ekanligi isbotlab berildi. Maqolada keltirilgan nazariy xulosalar huquqshunos olimlarning qarashlarini o'rganish asosida olindi. Faktik xato natijasida sodir etilgan qilmishga huquqiy baho berishda e'tibor qaratish lozim bo'lgan holatlar bayon qilindi. Maqolada keltirilgan fikrlarni asoslashda Germaniya, Shveysariya, San-Marino, Ispaniya, Polsha, Yaponiya, Belarus kabi xorijiy davlatlar qonunchiligidagi oxirgi zaruratga bag'ishlangan normalar tahlil qilindi va O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunidagi tegishli normaning takomillashtirilishi uchun nazariy hamda amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oxirgi zarurat, maxsus subyekt, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, jazodan ozod qilish, yuridik xato, xavf, huquqiy baho.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ДЕЯНИЯ, СОВЕРШЕННОГО В СОСТОЯНИИ КРАЙНЕЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Жуманазарова Маржона Ботир кизи,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье исследуются особенности деяния, совершенного в состоянии крайней необходимости, и уголовно-правовые аспекты его оценки. Учитывая, что в настоящее время в области отечественного уголовного права не проводилось глубоких научных исследований по вопросам оценки деяний, совершаемых в состоянии крайней необходимости, данное исследование в основном носит характер сравнительно-правового анализа. При этом использовались методы наблюдения, обобщения, индукции и дедукции. Вопросы правовой оценки данного деяния выявлены путем анализа состава превышения пределов крайней

необходимости. Внимание было уделено различным аспектам понятий общего субъекта и специального субъекта. Обсуждался вопрос о том, как оценивать крайнюю необходимость в случае умышленной и неосторожной формы вины. Доказано, что превышение пределов крайней необходимости и неудавшаяся крайняя необходимость – это разные понятия. Изучив мнения ученых-правоведов, были сделаны теоретические выводы. Указаны обстоятельства, которые необходимо учитывать при правовой оценке деяния, совершенного в результате фактической ошибки. В обосновании взглядов, высказанных в статье, проанализированы нормы о крайней необходимости в законодательстве ряда зарубежных стран, таких как Германия, Швейцария, Сан-Марино, Испания, Польша, Япония, Беларусь, и разработаны теоретические и практические предложения и рекомендации по совершенствованию соответствующих норм Уголовного кодекса Республики Узбекистан.

Ключевые слова: крайняя необходимость, специальный субъект, освобождение от уголовной ответственности, освобождение от наказания, юридическая ошибка, риск, правовая оценка.

CRIMINAL LEGAL ASPECTS OF THE EVALUATION OF THE ACTION COMMITTED IN A STATE OF EXTREME NECESSITY

Zhumanazarova Marjona Botir kizi,

Independent Researcher of Tashkent State University of Law

Abstract. This article examines the features of an act committed in a state of extreme necessity and the criminal legal aspects of its assessment. It is mentioned in the article that at present, in the field of domestic criminal law, there have been no in-depth scientific studies on the assessment of acts committed in a state of emergency, and comparative legal analysis is used in the article. The issues of legal assessment of this act have been identified by analyzing the composition of exceeding the limits of extreme necessity. Attention was also paid to various aspects of the general subject and the special subject. The question of how to assess the extreme necessity in the case of willful and reckless guilt was discussed. It has been proven that exceeding the limits of extreme necessity and failed extreme necessity is a different concept. Having studied the opinions of legal scholars, the theoretical conclusions have been made. The circumstances of taking the legal assessment of an act committed as a result of an error of fact into account are indicated. In support of the views expressed in the article, in the legislation of foreign countries, such as Germany, Switzerland, San Marino, Spain, Poland, Japan, Belarus, were analyzed and theoretical and practical proposals and recommendations for improving the relevant norms of the criminal code of the Republic of Uzbekistan have been developed.

Keywords: extreme necessity, special subject, exemption from criminal liability, exemption from penalty, legal error, risk, legal assessment.

Kirish

Huquqiy baholash ijtimoiy-huquqiy hodisaning mazmunini shaxsning tegishli xulq-atvorini tartibga soluvchi huquqiy normaning mazmuni bilan bog'lash jarayoni sanalishini inobatga olgan holda [1, 428-b.], qilmishga baho berish uchun, avvalo, oxirgi zarurat normasi mustahkamlangan JK normasining ma'lum bir holat

yuzasidan targ'ib qilinishini o'rganish lozim deb hisoblaymiz.

Oxirgi zarurat subyekti tomonidan oxirgi zaruratning qonuniylik shartlariga rioya qilinganligi qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatning mavjudligini ko'rsatadi. Agar ushbu shartlarga rioya qilinmasa, oxirgi zarurat chegarasidan chiqish yuzaga keladi yoki shaxsning qilmishida aybning qasd shak-

li mavjudligi unga nisbatan jinoiy javobgarlik kelib chiqishiga asos bo'ladi. Oxirgi zarurat bo'lmagan hollarda sodir etilgan qilmishning jinoiy oqibati faktik xato mavjudligini yoki oxirgi zaruratning qasddan yuzaga keltirilganini ko'rsatishi mumkin. Jinoyat-huquqiy himoya obyektiga zarar yetkazish uchun qasddan xavfli vaziyatni yaratish, shuningdek, oxirgi zarurat sifatida vaziyatni noto'g'ri idrok etish tufayli sodir etilgan xatti-harakatlarini baholash qoidalarini o'rganish masalaga huquqiy baho berish uchun muhimdir.

Material va metodlar

Oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishni baholash masalalari yuzasidan milliy jinoyat huquqi doirasida chuqur ilmiy izlanishlar bugungi kunda mavjud bo'lmaganligi hamda mazkur ilmiy maqolada aks ettirilgan fikrlar mavzu yuzasida dastlabki ilmiy qarashlar sifatida o'rin olganini hisobga olib, ushbu tadqiqot ishida, asosan, qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanildi. Shu bilan birga, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

Oxirgi zaruratning xususiyatlarini chuqur tahlil qilish uchun uning obyektiv va subyektiv belgilarini aniqlab olish lozim deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasi JKning 2-moddasida jinoyat qonuni bilan muhofaza qilingan obyektlar sanab o'tilgan bo'lib, unga ko'ra, shaxs, uning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulk, tabiiy muhit, tinchlik, insoniyat xavfsizligi jinoyat qonuni himoyasidadir. Demak, mazkur obyektlarni himoya qilishda oxirgi zarurat huquqidan foydalanish to'g'ri bo'lgan bo'lar edi.

Oxirgi zarurat subyektiga to'xtaladigan bo'lsak, aytish mumkinki, oxirgi zaruratning ham, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqishning ham subyekt har qanday shaxs bo'lishi mumkin. Biroq subyekt har qanday shaxs bo'lishi mumkin degan nuqtayi nazarga aniqlik kiritish lozim deb hisoblaymiz. Bun-

da xuddi shu harakatlar oqibatida zarar yetkazilganida, oxirgi zarurat holati bo'lmagan vaziyatda jinoyat subyekt bo'la oladigan shaxs haqida so'z yuritish lozim. Negaki, aslida, jinoyat subyekt bo'lmagan shaxsning (jinoyat subyekt yoshiga yetmagan, aqli noraso) ijtimoiy xavfli qilmishini jinoyat deb baholab bo'lmaydi. Xulosa qilish mumkinki, oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishning ham jinoiyligini istisno etib bo'lmaydi (aslida, jinoyat tarkibi bo'lmasa, jinoyatni qanday qilib istisno qilish mumkin?).

Y.V. Baulinning fikricha, "Oxirgi zarurat subyekt umumiy subyekt, ya'ni shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfqa qarshi kurashish uchun maxsus yuridik burch yoki rasmiy majburiyati bo'lmagan shaxs" [2, 308-b.] hisoblanadi.

X.R. Ochilov jinoyatning maxsus subyektiga ta'rif berar ekan, uning muayyan sifat-larga ega bo'lgan shaxs sifatida aniqlanishi hamda umumiy subyektning xususiyatlari bilan birga, boshqa bir belgilarining ham mavjud bo'lishi talab qilinadigan subyekt [3, 48-b.] ekanligini ta'kidlaydi. Shundan kelib chiqib, oxirgi zarurat holatida maxsus subyekt huquq-tartibot obyektlariga zarar yetkazishga tahdid soluvchi har qanday xavfning oldini olish, shuningdek yuz bergan zarar oqibatlarini bartaraf etish kabi vazifalar xizmat va kasbiy burchi bo'lgan subyektdir, deyish mumkin.

Oxirgi zarurat fuqarolarning huquqi, lekin majburiyati emas. Biroq ayrim hollarda, agar shaxsga muayyan vaziyatlarda tegishli choralar ko'rish mas'uliyati yuklangan bo'lsa, bu huquq majburiyatga aylanadi [4, 386-b.]. Ayrim xizmat qismlarida (masalan, ichki ishlar organlari, o't o'chirish xizmati, qutqaruv xizmati xodimlari va h.k.) ijtimoiy munosabatni har qanday tajovuz yoki xavfdan himoya qilish ularning majburiyati hisoblanadi va o'zlariga yuklatilgan xizmat majburiyatini bajarmagan taqdirda javobgarlik yuzaga keladi [5, 353-b.]. Favqulodda vaziyatlarda alohida vazifalar yuklatilgan

shaxsning maqomi, vakolatlari, huquq va majburiyatlari hamda javobgarlik masalalari idoraviy normativ hujjatlar, buyruqlar va nizomlarda belgilanadi.

Masalan, yong'in xavfsizligi xizmati xodimlari uchun o't o'chirishning o'z vaqtida amalga oshirilmasligi natijasida yuz berishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olish imkoni bo'lmaganligi ular uchun javobgarlik holatini keltirib chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirining 2010-yil 12-iyundagi 66-son buyrug'i bilan tasdiqlangan "Yong'in-dan saqlash xizmati bo'linmalari tomonidan yong'inlarning o'chirilishini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi nizomda yong'in eng jadal kechayotgan qismda yong'in o'chirish ekipajining harakatlari olib borilishi bo'yicha qoidalar belgilangan bo'lib, nizomning 101-bandiga ko'ra, mazkur nizom talablarini buzganlikda aybdor bo'lgan shaxslar qonunchilik hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladi-lar.

Qandaydir xavfni bartaraf etish yoki bunday xavf natijasida kelib chiqqan zarar-ni tiklanishini ta'minlaydigan maxsus vakolatli shaxslar ko'pincha o'zlariga tan jarohati yetish xavfi yoki hayotidan mahrum bo'lish xavfi ostida bo'ladilar. A.A. Aryamov va M.A. Yakunkovning ta'kidlashicha, qonun chiqaruvchi organ bir qator vaziyatlarda qonunda turli toifadagi fuqarolarning jinoiy javobgarligini belgilab, xavf-xatarni chetlab o'tmaslik majburiyatini yuklashi ham mumkin (masalan, jangovar operatsiyalar paytida harbiy xizmatchiga) [6, 107-b.]. Ispaniya [7, 18-b.], Polsha [8, 17-b.], Yaponiya [9, 51-b.]da bu qoidalar JKning oxirgi zaruratga oid normasida belgilab qo'yilgan.

Maxsus subyektlar o'zlariga tan jarohati yetish xavfi yoki hayotidan mahrum bo'lish xavfi ostida bo'lsalar, A.M. Pleshakovning fikriga ko'ra, rasmiy majburiyatlardan chetga chiqish oqlanadi [10, 24-b.]. Bizningcha, bunday hollarda qonunchilikda qay hollarda oxirgi zarurat sharoitida harakatlanish bo'yicha norma belgilanishi maqsadga mu-

vofiq bo'lar edi. Tahlil qilinayotgan vaziyatdan kelib chiqib, maxsus subyekt uchun quyidagi hollardagina oxirgi zarurat qoidalariga murojaat qilish mumkin, degan fikrni ilgari suramiz:

1) shaxsning xavfni bartaraf etish uchun o'zini qurbon qilishi maxsus normalarda belgilanmagan bo'lsa;

2) favqulodda vaziyatda harakat qilgan shaxsning o'zi yordamga muhtoj holatda bo'lmasa.

G.F. Xametdinovanning fikricha, subyektning turiga qarab, harakatlarning huquqiy tabiati va shunga mos ravishda amalga oshirilgan ishlarning huquqiy bahosi ham o'zgaradi [11, 126-b.]. Umumiy subyekt uchun oxirgi zarurat vaziyati zarar-ni olish huquqini yuzaga keltirsa, maxsus subyekt uchun bu kabi holat majburiyat hisoblanib, uni bajarmaslik jinoiy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin. Demak, maxsus subyekt tomonidan oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishga jinoiy-huquqiy baho berish uning o'z xohishi bilan emas, balki uning kasbiy burchi bo'lgan lavozim tavsifi asosidagi harakatlarini baholash bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Oxirgi zaruratning subyektiv tomoni bilan bog'liq savollarni to'g'ri hal etishda yuridik adabiyotlarda turli, ba'zan bir-biriga zid takliflar berilgan. Bu shaxsning oxirgi zarurat holatida psixologik holatini baholashdagi muayyan qiyinchiliklar bilan bog'liqdir.

N.V. Lisak, "Agar oxirgi zarurat holatida zarar yetkazuvchining harakatlarida aybning ehtiyotsizlik shakli (beparvolik yoki o'z-o'ziga ishonish) mavjud bo'lsa, bunday harakatlari jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak" [12, 22-b.], degan fikrni bildirgan.

Bizningcha esa yetkazgan zarari xavfning oldini olish uchun zarur bo'lgan oxirgi chora emasligini bilgan shaxsning qilmishi oxirgi zarurat sifatida tan olinishi mumkin emas, oxirgi zarurat bo'lmas ekan, demak, uning chegarasidan chetga chiqish deb topilishi ham mumkin emas.

Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish faqat aybning ehtiyotsizlik shakli bilan tavsiflanadi. Agar shaxs sodir etgan harakatlari qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligiga ko'zi yeta turib, ehtiyotkorlik chora-tadbirlariga ongli ravishda rioya etmagan holda, bunday oqibatlar kelib chiqmasligiga asossiz ravishda umid qilgan bo'lsa yoki o'z harakatlari qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligiga ko'zi yetmasa-da, lekin ko'zi yetishi lozim va mumkin bo'lsa, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish sifatida baholanadi.

Ba'zi olimlarning fikricha, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish aybning qasd shakli bilan ham ifodalanishi mumkin [11, 128-b.]. Biz yuqoridagi fikrga qo'shilmaymiz. Sababi shundaki, qasdning ham to'g'ri, ham egri turlari mavjud bo'lib, qasdning to'g'ri shaklida shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishini istagan holatda oxirgi zarurat mavjud bo'lishi mumkin emas, demak, uning chegarasidan ham chiqib bo'lmaydi. Bunday holat alohida qasddan sodir etilgan jinoyat sifatida baholanmog'i kerak.

Biroq egri qasdda shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yo'l qo'ygani vaziyatda oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish mavjud bo'lishi mumkin.

Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqib, jinoyat sodir etilganda, shaxs, odatda, xavf tahdidi sababli kuchli hissiy hayajonlanish holatida bo'ladi va bunday vaziyatda o'z harakatlarini nazorat qila olmaydi. Shu sababli ham oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqishning xavfililik darajasi boshqa jinoyatlarga qaraganda ancha kam deyish mumkin.

Shuningdek, oxirgi zarurat holatida sodir etilgan harakat deb hisoblanishi hamda qilmishning jinoiyligi istisno etilishi uchun tahdid solayotgan xavfning oldi olingan bo'li-

shi lozim. Xavfni bartaraf etish uchun zarar yetkazilgan, lekin xavf yuzaga kelishidan qochishning imkoni bo'lmagan vaziyatlar JKning 38-moddasi bilan tartibga solinmaydi va bu harakatlar oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish deb topiladi. Fikrimizcha, ijtimoiy foydali maqsad uchun xavfning oldini olishga qaratilgan sa'y-harakatlariga qaramay shaxsda xavfning oldini olish imkoni bo'lmagan vaziyatga jinoyat-huquqiy baho berilishi kerak. Bunday vaziyatlarda JKning ayb bilan bog'liq normalarida belgilangan qoidalarga binoan harakat qilinadi, biroq agar davlat oxirgi zarurat holatida shaxsning xulq-atvorini ma'qullasa, bunday holatlarga jinoyat qonuni matnining o'zida ularga aniq baho berilishi kerak.

G.F. Xametdinovning fikriga ko'ra, muvaffaqiyatsiz amalga oshirilgan oxirgi zarurat holatlarini oxirgi zarurat chegaralaridan chetga chiqish bilan bog'lash asossizdir [11, 123-b.].

S. A. Domaxin, agar xavf shaxsning barcha harakatlariga qaramasdan oldi olinishi mumkin bo'lmasa yoki tanlangan xavfni bartaraf etish yo'li yagona va zarur ekanligiga ishonish uchun yetarli asos bo'lsa, bu holatda zarar yetkazganlik uchun javobgarlik istisno qilinishi kerak [13, 59-b.], deb hisoblaydi.

Yuridik adabiyotlarda kamroq zarar yetkazish orqali ko'proq zarar yetkazishning oldini olishga intilgan shaxsning oxir-oqibatda yetkazgan kamroq zarari bilan birga oldi olinishi ko'zlangan xavfning ham yuz berishi vaziyatlarida shaxs javobgarligi masalasi tahlil qilingan bo'lib, bunday holatlar nazariyada "muvaffaqiyatsiz oxirgi zarurat" [14, 22-b.] deb nomlanadi. Bunday vaziyatni hal qilishda subyektning harakatlari motiviga, uning ro'y berayotgan xavfning oldini olish niyati yo'nalishiga ko'proq e'tibor qaratish kerak.

Masalan, cho'kayotgan odamni qutqarish uchun shaxs boshqa bir shaxsning qayig'ini olib, tezroq yetib borish uchun qayiqni yengillatib, undagi yukni tashlaydi, ammo qutqaruvchi unga yordam berishga ulgur-

masdan jabrlanuvchi cho'kib ketadi. Bunda shaxsning oldini olishga uringan zarari bu zarar kelib chiqishining oldini olish uchun qo'ldan kelgan barcha ishni qilgan taqdirda ham harakatlaridan qat'i nazar kelib chiqqan.

Biz mazkur fikrlarimiz, misolimiz bilan oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish hamda "muvaffaqiyatsiz oxirgi zarurat"ning boshqa-boshqa tushunchalar ekanligini ta'kidlamochimiz. Bizningcha, V.I. Morozov [15, 27-30-b.], N.V. Lisak [12, 56-b.], G.F. Xametdinova [16, 45-b.], Y.A. Vasik [17, 30-b.] kabi olimlarning bunday vaziyatlarda xavfning oldini olish maqsadiga erisha olmaslik, insonning muhimroq manfaatni saqlashga qaratilgan harakatlarining qonuniyligini istisno qilmasligi haqidagi fikrlari asoslidir. Shuning uchun oxirgi zarurat holatida harakat qilgan shaxs, agar bu harakat qonun nuqtayi nazaridan ijtimoiy foydali bo'lsa, uning obyektiv va subektiv sa'y-harakatlariga zid bo'lgan natijalar uchun javobgar bo'lmasligi kerak.

Tadqiqot natijalari tahlili

Xorijiy davlatlar jinoyat qonunida mazkur holatning tartibga solinganini Belarus Respublikasi JK 36-moddasi 2-qismida belgilangan "Xavfning oldini olish uchun qilingan harakatlar, agark, yaxshi niyat bilan xavfning oldini olishga umid qilgan odamning harakatlariga qaramay bu maqsadga erishmagan va zarar yetkazilgan bo'lsa ham, oxirgi zarurat holati deb tan olinadi" normasida ko'rish mumkin.

Shunday qilib, oxirgi zarurat holati haqida so'z yuritganda, zarar yetkazishni istamaslik haqida emas, balki ko'proq zarar yetkazishni istamaslik haqida gapirishimiz kerak. Y.V. Baulin ta'kidlaganidek, barcha holatlarda eksess oxirgi zaruratga imtiyozli jinoyat deb qaralishi kerak [2, 308-b.].

O'zbekiston Respublikasi JKda oxirgi zarurat chegarasidan chiqish natijasida shaxs o'limi yuz bergan yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan taqdirda imtiyozli (yengillashtiruvchi tarkibli) jinoyat shakli mavjud emas. Shuning

uchun aybdorning harakatlarini kvalifikatsiya qilish umumiy asosda amalga oshiriladi. Xuddi shunday oqibatlar zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib yoki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib sodir etilgan hollarda esa qilmish JKning 97-yoki 104-moddalari bilan emas, balki 100-, 101-, 107-, 108-moddalari bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Obrazli qilib aytadigan bo'lsak, "omadsiz himoyachilarning taqdiri faqat hukm chiqarish bosqichida yengillashadi" [18, 151-b.] deganlaridek, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqishda qasddan zarar yetkazish uchun jinoiy javobgarlik istisno etilmaydi, lekin bu holat jazoni yengillashtiruvchi holat sifatida ko'rib, O'zbekiston Respublikasi JKning 55-moddasi 1-qismining "e" bandini – "oxirgi zaruratning asosli chegarasidan chetga chiqib jinoyat sodir etish"ni qo'llash orqali yengilroq jazo tayinlanishi mumkin.

Jinoyat huquqi nazariyasida oxirgi zaruratni aynan "oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish tarkibi" iborasini yuridik baholash muammosi mavjud. Bu atama yuridik atama sifatida subyektiv va obyektiv belgilarning mavjudligi jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'la olmasligi sababli qonun hujjatlarida uchramaydi. Qilmish jinoyat deb baholanishi uchun u O'zbekiston Respublikasi JKning muayyan normasida ifodalanishi kerak. Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish mazkur belgilarga ega bo'lsa ham, uning uchun aynan norma Jinoyat qonunida keltirilmaganligi bunday holat yuz berganda, mavjud modda bo'yicha umumiy asoslarda javobgarlikka tortish zaruratini yuzaga keltirgan.

Biz O'zbekiston Respublikasi JKning 38-moddasi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishga muhtoj, degan fikrdamiz, shu bilan birga, biz O'zbekiston Respublikasi JKning maxsus qismiga oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqib, jinoyat sodir etishni nazarda tutadigan normalar kiritish taklifini rad etish

uchun hech qanday asos mavjud emas deb hisoblaymiz.

Eng ko'p sodir bo'ladigan holatlar sifatida oxirgi zarurat chegarasidan chiqqan holda odam o'ldirish, badanga og'ir tan jarohati yetkazish uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi normalar kiritish zarur deb hisoblaymiz.

Aybning ehtiyotsizlik shakliga oid jinoyat qonuni qoidalarini saqlab qolgan holda, oxirgi zarurat chegarasidan chiqib, qasddan zarar yetkazish holatlarida javobgarlik masalasini qayta ko'rib chiqishni taklif qilamiz.

O'zbekiston Respublikasi JK 38-moddasi 2-qismida shaxsning oxirgi zarurat holatida sodir etgan qilmishi, basharti, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, qonuniy deb topilishigina keltirilib, qilmishning subyekiv tomoni ochiq qoldirib ketilgan. Bunday qilmish qasddan yoki (to'g'ri va egri qasd ham holatda farqli yondashuvni talab qiladi) ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Xuddi shunday vaziyatda ko'proq yoki teng darajada zarar yetkazish, agar shaxs aynan shunday zararining boshlanishini xohlasa, qasddan sodir etilgan jinoyat sifatida baholanishi kerak, chunki bu yerda kamroq zarar yetkazishga urinish mavjud emas.

Yana bir tahlil etilishi lozim masala bu – xayoliy oxirgi zarurat deb atalgan qonun bilan himoyalangan manfaatlarga zarar yetkazish bilan bog'liq harakatlarni xayoliy xavf ostida bajarish holatidir. Bunda jinoiy javobgarlik mavjud yoki yo'qligi masalasi faktik xatoning ayb shakliga ta'siri bo'yicha umumiy qoidalariga muvofiq hal etilishi lozim deb hisoblaymiz.

V.V. Orexov, agar o'sha vaziyatda shaxs xavfning mavjudligi haqidagi taxminlarining xatoligini anglab yetmagan va anglab yetishi mumkin ham bo'lmagan bo'lsa, jinoiy javobgarlik istisno qilinadi, degan fikrni ilgari surgan [19, 130-b.]. Boshqa olimlarning fikriga ko'ra [6, 105-b.; 20, 25-b.] esa xayoliy oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishni jinoiy-huquqiy baholashda ehtiyotsizlik orqa-

li jinoyat sodir etish qoidalari qo'llanilishi lozim.

Mazkur holatda faktik xato masalasida javobgarlik yuzaga kelishi holatiga ikki xil yondashish mumkin.

Agar shaxs xavfning mavjudligida xato qilgan bo'lsa-da, lekin xavf yo'qligini bilishi lozim yoki mumkin bo'lsa, unda zarar yetkazganlik uchun jinoiy javobgarlik yuzaga kelishi kerak. Bu holatdan farqli ravishda, agar ish holatining o'ziga xosligiga ko'ra, shaxs xavf borligini taxmin qilsa hamda uning xatoligini anglamasa va anglashi mumkin ham bo'lmasa, jinoiy javobgarlik mavjud bo'lmaydi. Mazkur holatda O'zbekiston Respublikasi JK 24-moddasida shaxsning o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagan va ishning holatlariga ko'ra ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmagan holat bilan ifodalanuvchi aybsiz holda zarar yetkazish qoidalari qo'llaniladi.

Shaxsning o'zini o'zi oxirgi zarurat holatiga olib kelgan vaziyatga nisbatan ikki xil huquqiy baho berish mumkin. Agar xavf shaxs tomonidan yetkazilgan zararni oqlash uchun yaratilgan bo'lsa, unda oxirgi zaruratning qonuniyligi shartlaridan biri – xavfni bartaraf etish maqsadining mavjudligi bo'lmaydi. Shunga ko'ra, bunday zararni oxirgi zarurat deb hisoblash mumkin emas va uni sodir etgan shaxs umumiy asoslarda javobgarlikka tortiladi.

Shaxs o'z xatti-harakati bilan xavfni yaratgan, biroq keyinchalik katta zarar yetkazilishining oldini olish maqsadida oxirgi zarurat huquqidan foydalangan holatlarni huquqiy baholash borasida jinoyat huquqi fani-da fikrlar bir xilligi mavjud emas. Masalan, N.N. Pashe-Ozerskiy xavfli vaziyatni shaxsning o'zi keltirib chiqargan holatda oxirgi zarurat huquqi haqida so'z yuritib, xavfni yuzaga keltirgan shaxsning harakatlari qasddan bo'lmagan taqdirdagina, shuningdek, xavf uning tomonidan beparvolik yoki tasodif

tufayli yaratilgan bo'lsagina yuzaga kelishi mumkin, degan qarashni ilgari surgan. Bizningcha, bunday fikr O'zbekiston Respublikasi JKning 38-moddasi qoidalarini cheklangan holda sharhlashni nazarda tutadi, chunki jinoyat qonunida bunday talablar mavjud emas. Bunday talablar xorijiy mamlakatlarning bir qator jinoyat kodekslarida amal qiladi. Masalan, Germaniya JKning 35-moddasida shaxsning o'zi xavf yaratgan taqdirda oxirgi zarurat to'g'risidagi qoidalar qo'llanilmasligi belgilangan [21, 20-b.]. Shveysariya JKning 34-moddasi agar xavf uning oldini olgan shaxs tomonidan yaratilmagan bo'lsa, oxirgi zarurat mavjudligini tan oladi [22, 85-b.]. San-Marino Respublikasi JKning 41-moddasida agar oldi olingan xavf uni ixtiyoriy ravishda bartaraf etuvchi shaxs tomonidan yaratilmagan bo'lsa, bunday zaruratdan kelib chiqib sodir etilgan qilmish jazolanmasligi belgilab qo'yilgan [23, 20-b.]. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi JKda bunday qoidalarining yo'qligi, agar tegishli shartlar mavjud bo'lsa, xavfni yaratgan va uni boshqa huquq va manfaatlarga zarar yetkazish orqali bartaraf etgan shaxsning harakatlarini oxirgi zarurat deb topish imkonini beradi.

Xavfni o'zi keltirib chiqargan shaxsning mazkur xavfning oldini olish uchun zarar yetkazish bilan bog'liq harakatlarini tahlil qilib, quyidagicha xulosa qilish mumkin:

Agar shaxs qasddan yoki beparvolik bilan o'zini xavf ostiga qo'yib, keyin xavfni bartaraf etish uchun qonun bilan muhofaza qilinuvchi obyektlarga zarar yetkazsa, u umumiy asoslarda jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak, degan fikrga qo'shilmaymiz. Sababi xavf manbayi shaxsning ham jinoiy, ham jinoiy bo'lmagan harakatlari natijasida yuzaga kelishi mumkin hamda bu holatda xavf natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan kattaroq zararning oldini olish uchun kamroq zarar yetkazish oxirgi zaruratning mohiyatini anglatadi. Bu holatda shaxs oxirgi zarurat xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi

uchungina javobgarlikka tortilishi lozim deb hisoblaymiz.

Agar subyekt boshqa shaxslarning manfaatlarini xavfli holatga qo'ygan bo'lsa, so'ng xavfni bartaraf etish uchun qonun bilan muhofaza qilinuvchi obyektlarga zarar yetkazsa, vaziyatga oxirgi zarurat to'g'risidagi normani hisobga olgan holda huquqiy baho berilishi lozim. Bunda ham shaxsning xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi uchun javobgarlik yuzaga kelishi zarur.

Bizning fikrimizcha, yuqorida sanab o'tilgan holatlar yuzasidan Jinoyat qonunida aniqlashtirishning mavjudligi qonuniy oxirgi zarurat to'g'risidagi normalarning qo'llanish doirasini birmuncha kengaytiradi va, shunga ko'ra, oxirgi zarurat chegarasidan chiqish to'g'risidagi qoidalarini qonunga xilof ravishda qo'llash imkoniyatini kamaytiradi.

Xulosalar

Yuqoridagilarni inobatga olib, quyida xulosalarimizni bayon etamiz.

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi JKga "Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish" va "Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqib, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish" kabi 100¹- va 107¹-moddalar kiritish oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish holatlarini yengillashtiruvchi tarkibli jinoyatlar sifatida jinoyat qonunida o'rin topishiga sharoit yaratadi.

Ikkinchidan, shaxsning vaziyatning o'ziga xosligi tufayli xavfning xususiyati hamda darajasini obyektiv va xolisona baholay olmasligi natijasida zararning oldini olish uchun yetarli chora-tadbirlarni ko'ra olmasligi oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish deb topilmaydi.

Uchinchidan, oxirgi zarurat huquqi professional yoki boshqa maxsus tayyorgarligi yoki xizmat holatidan qat'i nazar, shaxsga tegishli. Bunda shaxsning xavfni bartaraf etish majburiyati bo'lgan holatda uni bajarmasligi javobgarlikka sabab bo'ladi.

To'rtinchidan, oxirgi zarurat xavfini o'zi keltirib chiqargan shaxs oxirgi zarurat xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi uchungina javobgarlikka tortilishi lozim.

Beshinchidan, agar shaxs xavfning mavjudligida xato qilgan bo'lsa-da, lekin xavf yo'qligini bilishi lozim yoki mumkin bo'lsa,

unda zarar yetkazganlik uchun jinoiy javobgarlik yuzaga kelishi kerak.

Oltinchidan, agar ish holatining o'ziga xosligiga ko'ra, shaxs xavf borligini taxmin qilsa, uning xatoligini anglamasa va anglashi mumkin ham bo'lmasa, jinoiy javobgarlik mavjud bo'lmaydi.

REFERENCES

1. Ensiklopediya ugolovnogo prava. Sostav prestupleniya [Encyclopedia of Criminal Law. Composition of the crime]. Ed. of Malinin, St. Petersburg, 2005, vol. 4.
2. Baulin Yu.V. Obstoyatelstva, isklyuchayuyiye prestupnost deyapiya [Circumstances excluding the criminality of the act]. Kharkov, 1991.
3. Ochilov X.R., Xaydarov Sh.D., Shamsidinov Z.Z. Jinoyat huquqi. [Criminal Law]. General Part. Tashkent, TSUL Publishing House, 2021, p. 172.
4. Ivanov N.G. Kurs ugolovnogo prava. [Course of criminal law]. General part. Moscow, Prospect, 2020.
5. Usmonaliyev M. Jinoyat huquqi. [Criminal law]. General part. Tashkent, A new generatio, 2005.
6. Aryamov A.A., Yakunkov M.A. Voprosy teorii i praktiki primeneniya institutov neobxodimoy oborony, krayney neobxodimosti i prichineniya vreda pri zaderjaniy litsa, sovershivshego prestupleniye [Questions of the theory and practice of applying the institutions of necessary defense, extreme necessity and infliction of harm during the arrest of a person who has committed a crime]. Chelyabinsk, Publishing House of Tatyana Lurie, 2004.
7. Ugolovniy kodeks Ispanii [Criminal Code of Spain]. Moscow, 1998, p. 213. Available at: https://www.legislationline.org/download/id/6443/file/Spain_CC_am2013_en.pdf/.
8. Ugolovniy kodeks Respubliki Polsha [Criminal Code of the Republic of Poland]. Minsk, 1998. Available at: https://www.legislationline.org/download/id/4172/file/Polish%20CPC%201997_am%202003_en.pdf/.
9. Ugolovniy kodeks Yaponii [Criminal Code of Japan]. St. Petersburg, 2002. Available at: <https://constitutions.ru/?p=407/>.
10. Pleshakov A.M., Shkabin G.S. Kraynyaya neobxodimost kak obstoyatelstvo, isklyuchayuyeyey nrestunnost deyaniya [Extreme necessity as a circumstance excluding the wrongfulness of an act: study guide]. Ryazan, 2005.
11. Xametdinova G.F. Ugolovno-pravovaya xarakteristika krayney neobxodimosti [Criminal law characteristic of extreme necessity]. PhD thesis. Tyumen, 2007.
12. Lisak N.V. Kraynyaya neobxodimost [Urgent necessity]. *Sledovatel – Investigator*, 1998, no. 6, p. 22.
13. Domaxin S.A. Kraynyaya neobxodimost po sovetскому ugolovnomu pravu [Extreme necessity in Soviet criminal law]. Moscow, Gosyurizdat, 1956.
14. Sidorov B.V. Ugolovno-pravovie garantii pravomernogo, sotsialno-poleznogo povedeniya [Criminal-legal guarantees of lawful, socially useful behavior.]. Kazan, Publishing House of Kazan University, 1992.
15. Morozov V., Sharapov R. O ponyatii prevyisheniya predelov krayney neobxodimosti. Chelovek: prestupleniye i nakazaniye [On the concept of exceeding the limits of extreme necessity. Man: crime and punishment]. *Vestnik Ryazanskogo instituta prava i ekonomiki MVD Rossii – Bulletin*

of the Ryazan Institute of Law and Economics of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 1995, no. 4, pp. 27–30.

16. Xametdinova G.F. K voprosu o zakonodatel'noy reglamentatsii krayney neobxodimosti po UK RF [On the issue of legislative regulation of extreme necessity under the Criminal Code of the Russian Federation]. Criminal law at the turn of the millennium: materials of the regional scientific and practical conference, 2007, November 21. Tyumen, 2008, p. 45.

17. Vasik Ye.A. Kraynyaya neobxodimost: spaseniye svoey jizni za schyot jizni drugogo cheloveka [Urgent need: saving your life at the expense of another person's life]. *Eurasian Advocacy*, 2016, no. 5 (24), p. 30.

18. Kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii [Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation]. Ed. A.I. Boyko. Rostov-on-Don, Phoenix, 1996.

19. Orexov V.V. Neobxodimaya oborona i inye obetoyatelstva, isklyuchayushiye prestupnost deyaniya [Necessary defense and other promises excluding the criminality of the act]. St. Petersburg, Jurid. Center Press, 2003.

20. Kadnikov N.G. Obstoyatelstva, isklyuchayushiye prestupnost deyaniya [Kadnikov N.G. Circumstances excluding the criminality of the act: study guide]. Moscow, 1998.

21. Ugolovniy kodeks FRG [German Criminal Code]. Moscow, 2000. Available at: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=56199/>.

22. Ugolovniy kodeks Shveysarii [Criminal Code of Switzerland]. St. Petersburg, 2002. Available at: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/48/>.

23. Ugolovniy kodeks Respubliki San-Marino [Criminal Code of San Marino]. St. Petersburg, 2002. Available at: https://www.legislationline.org/download/id/9060/file/San%20Marino_excerpts_hate%20crime.pdf/.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Nodirbek Salayev

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Jurnal 05.05.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,88 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma: № 14.

TDYU tipografiyasida chop etildi.